

Individualisme ontleed. Een theoretische en empirische analyse van individualisme-discoursen

Kobe De Keere, Bram Spruyt & Mark Elchardus

“I should prefer to believe, however, that the ideas of free personality as such and of unique personality as such, are not the last words of individualism. I should like to think that the efforts of mankind will produce ever more numerous and varied forms for the human personality to affirm itself and to demonstrate the value of its existence.”

Simmel, (1950 [1917], 84)

1. Inleiding

Hedendaagse samenlevingen worden vaak gekarakteriseerd als meer individualistisch (Houtman, Aupers & de Koster 2011; Inglehart 1997). Toch is het debat rond individualisme bijna zo oud als de (cultuur)sociologie zelf. Sociologen verschillen echter sterk in wat ze met het begrip bedoelen en hebben daarbij de neiging steeds nieuwe vormen te ‘ontdekken’. Dit gebeurde al vroeg. In *L'individualisme et les intellectuels* (1973 [1898]) werpt Durkheim zich op als verdediger van het individualisme van Kant en Rousseau en onderscheidt het van een *utilitaristisch* en *egoïstisch individualisme*. Later ziet Simmel een onderscheid tussen *kwalitatief* en *kwantitatief individualisme*. Daarmee verwijst hij respectievelijk naar het achttiende-eeuwse, Frans en atomistisch individualisme, waarbinnen het individu begrepen wordt als een integraal deel van de mensheid (*Einzelheit*), en het Duits geïnspireerde negentiende-eeuwse individualisme dat de klemtoon legt op de uniciteit (*Einzigkeit*) (1950 [1917], 80).

Ook binnen de hedendaagse sociologie worden steeds nieuwe varianten van individualisme onderscheiden (Felling, Peters & Scheepers, 2000). Daarbij wordt aangenomen dat de twintigste eeuw, in het bijzonder de naoorlogse periode, een broedperiode voor nieuwe vormen van individualisme was. Zo begrijpen verschillende auteurs het actuele individualisme vooral als een vorm van privatisering. Het individu plooit zich op zichzelf terug met egoïsme en eenzaamheid als

gevolg. De meest radicale interpretatie vinden we bij Lasch (1979), die spreekt over *narcistisch individualisme*. Anderen stellen dat de postindustrialisatie en groeiende economische welvaart zorgden, voor een individualisme waarin reflexiviteit en relativisme centraal komen te staan (bijvoorbeeld Giddens 1997; Beck 1992). Een dergelijk *reflexief individualisme* wordt volgens hen gekenmerkt door een meer esthetische levensvisie en tolerante moraal. Bellah en collega's onderscheiden het *utilitair* van het *expressief individualisme* (1985). Het eerste is nauw verwant met liberalisme en utilitarisme. Het tweede onderscheidt zich door een streven naar een authentiek 'zelf' (cf. Derks 2000). Verschillende auteurs claimen dat een dergelijk expressief individualisme de laatste decennia steeds dominanter werd en duiden het aan met concepten als *zelf-actualisatie* (Bell 1976), *zelf-religie* (Elchardus & Lauwers, 2000), *zelf-realisatie* (Honneth 2004) of *authenticiteitstreven* (Aupers, Houtman & Roeland 2010; Taylor 1991; Guignon 2004).

Een andere interpretatie van individualisme ziet het hedendaags individualisme als een instrument van het opkomende neoliberalisme en meritocratische ideaal. Zij stellen dat het economisch klimaat van de jaren 80 een politiek in de hand werkt waarbij de *enterpreneurale zelf* als ideaaltipe naar voor wordt geschoven door de klemtoon te leggen op zelfredzaamheid en verantwoordelijkheid of, zoals Wacqaunt het noemt, een "cultural trope of individual responsibility" (2010, 213). Dit individualisme werd door economen als Hayek¹ (1958) en Friedman (Friedman & Friedman 1962) verdedigd en door onder meer Rose (1996) en Wacqaunt (2010) bekritiseerd.

Individualisme is daarmee vandaag niet alleen een vlag die vele ladingen dekt (toenemende klemtoon op het zelf, egoïsme, vereenzaming, stijgende reflexiviteit, neoliberalisme, enzovoort), daarenboven bracht onderzoek naar hedendaagse varianten van individualisme een wildgroei aan concepten teweeg (authenticiteitstreven, reflexief individualisme, postmaterialisme, expressief individualisme, zelfactualisatie, enzovoort). Die situatie houdt niet alleen het risico van conceptuele verwarring in. Het bemoeilijkt ook het historisch vergelijkend onderzoek naar verschuivingen in de manier waarop mensen de relaties tussen het zelf, de ander en de samenleving begripen.

Tegen de achtergrond van die spanning identificeert dit artikel twee dimensies die de verschillende 'individualismes' ordenen, dewelke via onderlinge combinatie tot vier analytisch-theoretische ideaaltypes van individualisme leiden. We illustreren dit door filosofische stromingen en diverse voorbeelden uit de politiek, kunst en literatuur binnen het schema te situeren. Om de empirische bruikbaarheid ervan te exploreren worden in het empirische luik aan de hand van surveyonderzoek (N: 1967) de twee structurerende dimensies geoperationaliseerd. Deze dimensies worden vervolgens in verband gebracht met meer courant gebruikte attitudeschalen voor het meten van individualisme en onderzocht of deze zich op een logisch consistente wijze tot elkaar verhouden.

2. Individualisme: het zelf, gelijkheid en vrijheid

Individualisme neemt het eigen en ondeelbaar zelf, het ik, als uitgangspunt.² Auteurs verschillen van mening over het tijdstip waarop deze visie op het zelf precies dominant werd. Velen zijn het er wel over eens dat de ontwikkeling van het christendom, met de augustiaanse noties als schuld en ziel, een fundamentele rol speelde in het centraal stellen van het individu (cf. Guingon 2004; Taylor 1989; Mauss 1985 [1938]). Het moderniseringsproces, zoals Taylor (1989) uitvoerig beschrijft, zorgde ervoor dat via een geloof in een onthechte rede, de klemtoon op een innerlijke natuur en de bevestiging van het gewone leven, het zelf een centrale rol begon te spelen binnen zowel religie, kunst als filosofie.

Van belang hier is dat de modernisering niet alleen leidde tot een klemtoon op het zelf maar evenzeer verschillende interpretaties van dat zelf heeft voortgebracht. We stellen hier voor de verschillende opvattingen te reduceren tot twee dominante en contrasterende opvattingen: een *constructief* versus een *essentialistisch zelfbeeld*. Deze opdeling sluit aan bij een langlopende westerse traditie die een spanning ziet tussen de ratio en de wil of tussen beheersing en impuls. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de polemiek tussen het stoïcijnse maat houden en epicuristische zintuiglijkheid (Jordan 1992), de strijd tussen dionysische en apollinische kunst (Nietzsche (2000 [1872]) of de dialectiek tussen verlichting en romantiek (Lukes 1973; Taylor 1989).

Een constructief zelfbeeld vertrekt van de maakbaarheid van het individu. In het proces dat iemand maakt tot wie hij is, wordt het zelf vooral voorgesteld als handelbaar, als iets wat geboetseerd, geconstrueerd en gecontroleerd kan worden. Dit mensbeeld vindt zijn oorsprong in het zeventiende-eeuwse puritanisme waarbij Gods gratie slechts kan verdiend worden op basis van een sober en gedisciplineerd leven. Een leven vol zelfcontrole was een manier om het persoonlijk engagement ten opzichte van God te demonstreren (Taylor 1989). Binnen het verlichtingsdenken kreeg dit zelfbeeld een seculiere invulling. In Kants korte essay *Wat is verlichting?* (2000 [1784]) verschijnt het zelf expliciet als een project dat kan verbeterd worden. Het ideale individu wordt voorgesteld als een mens die door het overwinnen van luiheid en lafheid, autonoom en mondig wordt.³ Dit zelfbeeld sluit niet uit dat men kan geloven in aangeboren kwaliteiten of eigenschappen – behalve dan in de meest radicale *tabula rasa*-interpretatie van onder meer Locke – maar deze worden slechts opgevat als een vertrekpunt dat tot verbetering kan leiden waardoor het relatieve gewicht ervan eerder laag wordt ingeschat. Begrippen als zelfcontrole, beheersing, rationaliteit, doorzettingsvermogen en discipline hangen dan ook sterk samen met een constructief zelfbeeld.

De tegenhanger van dit constructieve zelfbeeld noemen we het *essentialistisch zelfbeeld*. Het benadrukt dat ieder mens een onveranderlijke en unieke kern heeft. In tegenstelling tot het constructief mensbeeld moet deze kern niet gevormd of verbeterd, maar wel ontdekt en uitgedrukt worden. Dit zelfbeeld kent zijn wortels vooral in de romantiek van Rousseau, Herder (Taylor 1991, 28) of

Hölderlin (Guignon 2004, 27). Er wordt aangenomen dat de kern van iedere mens – met een natuurlijke, kosmische of metafysische oorsprong – bedolven ligt onder een laag van ervaringen, opvoeding en socialisering. Zelfontwikkeling betekent hier in de eerste plaats dat men doorheen deze ‘artificiële’ lagen moet graven om het ‘ware’ of authentieke zelf te ontdekken. De persoonlijke subjectiviteit is dan niet enkel een vertrekpunt maar ook het einddoel. Een dergelijke opvatting staat nauw in verband met begrippen als zelfexpressie, authenticiteit, non-conformisme, subjectiviteit en impulsiviteit.

Het verschil tussen een constructief en essentialistisch zelf, zoals hier bedoeld, gaat schuil achter het onderscheid tussen *inner-* en *other-directed* karakters van Riesman en collega’s (1954). De eerste van deze twee karaktervormen typeert zich door wat Riesman de ‘innerlijke gyroscoop’ noemt. De mens krijgt als kind een moreel kompas aangeleerd en is in staat zich op basis daarvan te ontwikkelen. Deze *inner-directed* mens, door de auteurs zelf sterk positief gewaardeerd, wordt voorgesteld als sterk gedisciplineerd en productief. De *other-directed* mens, die duidelijk werd afgekeurd maar volgens Riesman wel in volle opmars was, wordt getypeerd door een drang zich open te stellen en emotioneel uit te drukken. Bellah en collega’s (1985) maakten een vergelijkbaar onderscheid tussen het *utilitair* en *expressief individualisme*. De eerste vorm wordt gekenmerkt door zelfcontrole, discipline en hard werken terwijl de tweede vorm zich typeert door een psychologische benadering van het zelf waarbij expressiviteit een prominente plaats krijgt (zie ook Derks 2000). Het onderscheid zoals wij het hier bedoelen wordt waarschijnlijk nog het best beschreven door Turner (1976) wanneer hij stelt dat mensen hun ‘echte’ zelf op twee manieren kunnen benadrukken: de *institutionele* en de *impulsieve* manier. Terwijl het institutionele zelf zich vooral toont in wilskracht, doorzetting en zelfcontrole, uit het impulsieve zelf zich vooral in expressie en onthulling van emoties. “To impulsives, the true self is something to be discovered. [...] To the institutional, waiting around for self-discovery to occur is ridiculous. The self is something attained, created, achieved, not something discovered” (1976, 992).

Een belangrijke dimensie achter alle individualismediscoursen is daarmee de voorstelling van de *aard van het zelf*. Het is echter niet de enige dimensie. Lukes (1973) stelt dat de concepten ‘vrijheid’ en ‘gelijkheid’ even fundamenteel zijn aan het idee van individualisme. Deze twee begrippen staan echter niet los van elkaar. Volgens sommigen zijn ze zelfs niet met elkaar te vereenzelvigen en moet er altijd gekozen worden tussen vrijheid of gelijkheid. Zoals Goethe stelde: “Law-givers or revolutionaries who promise both equality and freedom at one and the same time are either dreamers or charlatans” (1998 [1829], 124). Simmel (1950 [1917]) stelde dat deze antinomie tussen vrijheid en gelijkheid eigen is aan het individualisme maar binnen verschillende vormen van individualisme op verschillende manieren worden opgelost. Zo introduceerde Kant het moreel imperatief als oplossing, de Franse revolutie

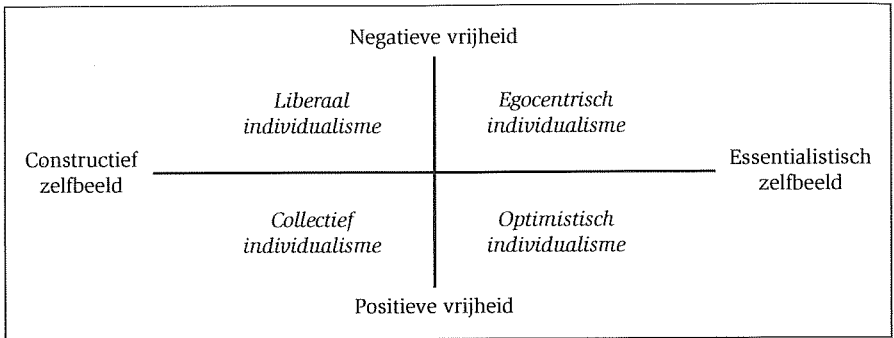
het begrip *fraternité* en legde het nieuwe negentiende-eeuwse individualisme de nadruk op de uniciteit van ieder individu zodat ook iedere vrijheid uniek wordt. Aan dat lijstje kan ook 'de onzichtbare hand' van Smith en het utilitarisme toegevoegd worden.

Hier volgen we Lukes' stelling dat vrijheid en gelijkheid essentieel zijn aan iedere vorm van individualisme. Geen enkele individualist keurt vrijheid of gelijkheid af. Van Simmel nemen we de idee over dat beide elementen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Vrijheid en gelijkheid sluiten elkaar niet uit maar een interpretatie van vrijheid bepaalt wel altijd de opvatting over gelijkheid en omgekeerd. Een werkbare opdeling wordt gevonden in Isaiah Berlins (1969) visie op vrijheid. Volgens hem kan de vraag 'Wat is vrijheid?' op twee manieren beantwoord worden. Vrijheid kan louter negatief als een non-interferentie geïnterpreteerd worden. Vrijheid staat dan vooral voor het wegnemen van obstakels of inperkingen. Deze vrijheid is vooral een vrijheid van (*freedom from*) bepaalde dwang of belemmeringen. Een vrij individu is een individu dat zelf zonder bemoeienis bepaalt wat hij wel of niet doet, denkt of gelooft. Een andere interpretatie ziet vrijheid vooral als het scheppen van de mogelijkheid om (*freedom to*) te doen waar het individu zelf naar verlangt. Mensen zijn binnen die visie vrij als ze de kans krijgen zich te ontwikkelen. Niet het wegnemen van belemmeringen, maar het scheppen van mogelijkheden staat centraal. Deze 'positieve vrijheid' impliceert twee zaken: enerzijds een normstelling over wat ontwikkeling betekent, het vooropstellen van zulk een concept impliceert ook een invulling ervan, en anderzijds laat het de mogelijkheid voor interferentie toe. Interferentie is namelijk geoorloofd als ze bijdraagt aan de individuele ontwikkeling. Deze twee opvattingen over vrijheid hebben implicaties voor de opvatting over gelijkheid. Bij negatieve vrijheid betekent gelijkheid vooral dat iedereen op dezelfde manier vrij moet zijn. Iedereen wordt van dezelfde inperkingen ontdaan. Voor de aanhangers van positieve vrijheid worden de rollen omgedraaid en wordt gelijkheid een voorwaarde tot vrijheid, aan iedereen moet gelijke mogelijkheid geboden worden om zichzelf te kunnen ontwikkelen.

Het vertrekpunt is dus dat individualisme steeds gaat over het zelf, vrijheid en gelijkheid, maar dat net over deze kernnoties uiteenlopende opvattingen mogelijk zijn. Hier werden deze opvattingen ideaaltypisch voorgesteld. In de praktijk moeten ze begrepen worden als uitersten van dimensies, en zijn verschillen veeleer gradueel. Een eerste dimensie vat de twee mogelijkheden wat betreft de visie op het zelf: of men gelooft in een maakbaar en tevens controleerbaar zelf en hangt een constructief zelfbeeld aan, of men gelooft in een essentialistisch zelfbeeld en meent dat het zelf niet gemaakt maar uitgedrukt moet worden. Een tweede dimensie gaat over de opvatting over vrijheid en gelijkheid. Opnieuw zijn er twee uitersten mogelijk: ofwel wijst men iedere vorm van interferentie af en hangt men een negatieve vrijheidsopvatting aan, ofwel laat men interferentie toe en wil men zo voor iedereen een zelfde mogelijkheid tot vrije ontwikkeling creëren, wat een positieve vrijheidsopvatting inhoudt.

3. Vier types van individualisme

De twee onderscheiden dimensies leiden via onderlinge combinatie tot vier verschillende ideaaltypes individualisme (Figuur 1). In het vervolg onderzoeken we of deze vier invullingen ook effectief voorkomen in het filosofisch gedachtegoed en de politieke en culturele denkstromen die eruit voortvloeien. Het vinden ervan beschouwen we als een cruciale test voor het bestaan van de twee dimensies. Alleen indien alle cellen voorkomen, kan aangenomen worden dat de dimensies niet tot elkaar te herleiden zijn. Dat betekent uiteraard nog niet dat de discoursen van mensen in deze vormen voorkomen, wel dat ze inhoudelijk mogelijk zijn. In de volgende paragraaf bespreken we de invulling van de vier kwadranten.

Figuur 1. Opdeling vier types van individualisme.

3.1. Liberaal individualisme

De eerste vorm van individualisme noemen we het *liberaal individualisme* en deze combineert een negatieve vrijheidsopvatting met een geloof in een constructief zelfbeeld. Dit individualisme staat voor het vermijden of minimaliseren van iedere vorm van interferentie omdat de enige controle op het individu van het individu zelf mag komen. Dit impliceert echter dat het zelf in staat is zichzelf te controleren. Deze visie wordt het best gearticuleerd in het liberalisme en utilitarisme zoals het vanaf de achttiende eeuw vorm kreeg bij Smith, Bentham en Mill (Infantino 1998). Het zelf wordt voorgesteld als een soort *homo economicus* die via een rationele nutscalculus in staat is op een productieve manier met zijn vrijheid om te gaan. Voor deze auteurs zorgde de combinatie van deze twee voorwaarden, rationaliteit en vrijheid, niet enkel voor een individueel maar tevens voor een collectief voordeel.

In de negentiende eeuw ontwikkelde zich echter een radicalere versie van liberalisme bij auteurs als Herbert Spencer (1851, 1884). Het aan hen toegeschreven sociaal darwinisme gaat evenzeer uit van een negatief vrijheidconcept, maar koppelt hieraan een ideologie van inherente gerechtigheid gebaseerd op

een *survival of the fittest*-logica. Dit impliceert een opdeling van de samenleving tussen diegenen die in staat zijn tot zelfcontrole en discipline en diegenen die er de kracht niet toe vinden of zich de moeite simpelweg besparen.

“What now is the most important attribute of man as a moral being? [...] May we not answer the faculty of self-control? This it is which forms a chief distinction between the human being and the brute. [...] In supremacy of this consists one of the perfections of the ideal man. Not to be impulsive, not to be spurred hither and thither by each desire that in turn comes uppermost; but to be self-restrained, self-balanced, governed by the joint decision of the feelings in council assembled, before whom every action shall have been fully debated and calmly determined” (Spencer 1851, 185).

Deze ‘bruten’ die niet in staat zijn tot zelfbeheersing moeten dan ook geen mededogen van de samenleving verwachten. Het is beter, zo stelt Spencer, het natuurlijke sanctioneringmechanisme, in de vorm van pijn- en genotstimuli, zijn werk te laten doen. “To separate pain from ill-doing is to fight against the constitution of things, and will be followed by far more pain” (1884, 19).

Dit liberaal individualisme, in gematigd utilitarisme of radicaal sociaal darwinisme, kreeg in het laatste kwart van de negentiende eeuw een sociale voedingsbodem en dan voornamelijk in de Verenigde Staten. Snel groeiende industrieën in deze periode bracht opkomende nieuwe financiële en sociale elites voort (cf. de Rockefellers en de Carnegies). Zij gingen prat op hun zelfredzaamheid en *self-made* succes. Maar ook in de twintigste eeuw werd dit soort individualisme verdedigd door auteurs als Hayek (1958) en Friedman (Friedman & Friedman, 1980).

Politiek vertaalt dit discours zich in liberale partijen die een strijd leveren tegen staatsinterventie en -steun en de *minimal state* als ideaal voorop stellen. De staat moet in de meest radicale interpretatie enkel persoonlijke veiligheid en behoud van privébezit waarborgen. Aangezien het individu wordt voorgesteld als een *homo economicus* zijn de economische wetten tevens de belangrijkste maatschappelijke wetten. Competitie en onderneming worden dan ook gezien als de meest fundamentele processen van de samenleving.

Op cultureel vlak herkennen we dit liberalisme vooral in de verheerlijking van de *American dream* en de notie van de *selfmade men*, zoals in de populaire autobiografie van Benjamin Franklin. Literair werd de liberale individualist het best geportretteerd in Ayn Rands *Atlas Shrugged*. Daarin verpersoonlijkt de mythische John Galt, in zijn gevecht tegen de overheid en geloof in de maakbaarheid van het persoonlijk succes, het summum van het liberaal individualisme.

3.2. Collectief individualisme

Het tweede type individualisme combineert een constructief zelfbeeld met een positieve conceptie van vrijheid. Het discours kent sterke affiniteit met het achttiende-eeuwse individualisme zoals het door Simmel werd omschreven omdat de

individualiteit van de persoon niet zozeer bepaald wordt door zijn uniciteit maar wel door de rol die hij speelt voor de mensheid. "For this reason, man in general, man as such, is the central interest of the period; not historically given, particular, differentiated man" (1950 [1917], 67). We krijgen een sacralisering van het abstracte individu en niet het concrete en aanwezige 'zelf'. Het is dit *collectief individualisme* dat door Durkheim werd verdedigd (1973 [1898]). Het gaat hier om een humanisme waarbinnen men de mens voorstelt als een *homo politicus*.

Dit individualisme komt onder meer tot uitdrukking in het *Bildungsideaal* van Von Humbolt⁴ en Fichte (Sorkin 1983; Lukes 1973). Daarin stond de idee centraal dat het individu via opvoeding en onderwijs de mogelijkheid moet krijgen tot zelfformatie en -cultivatie, wat voortvloeit uit een constructief zelfbeeld. Hierbij speelt de staat, de natie of het 'volk' een essentiële rol. Het gaat hier over een sterke interdependentie tussen individu en collectiviteit. Aan de ene kant moet de groep aan ieder individu de mogelijkheid bieden om zich te ontwikkelen, maar aan de andere kant moet ook dit ontwikkeld individu bijdragen aan de grootsheid van diezelfde groep of bij uitbreiding de hele mensheid. Een goed voorbeeld hiervan vinden we in Fichtes *Adresses to the German Nation* waarin hij pleit voor een heropvoeding van Duitsland:

"Thus it follows that the means of salvation [...] consists in cultivating a completely new self, a self that has hitherto existed perhaps as an exception among individuals, but never as a universal and national self, and in educating the nation [...] to a wholly new life that shall either remain its exclusive property or, should it also be spread by this nation to others, remain intact and undiminished in spite of infinite division" (1922 [1808], 12-13).

De combinatie van een dergelijk zelfbeeld met het toelaten van maatschappelijke inmenging in de persoonlijke vrijheid kan echter een voedingsbodem zijn voor nationalistische regimes, variërend van communisme tot fascisme. Vaak wordt totalitarisme gelijk gesteld met holistische of traditionele samenlevingen maar zoals Berlin (1969) en Dumont (1977) al benadrukten kent het zijn oorsprong eerder in het verlichtingsdenken en individualisme.

Een dergelijk collectief individualisme uit zich niet enkel in radicale vorm maar is ook een centraal gegeven binnen de verzorgingsstaat. Ook hier staat de idee centraal dat een inperking van de individuele vrijheid, vaak in de vorm van belastingen en sociale plichten, geoorloofd is als het bijdraagt aan de welvaart en ontwikkeling van ieder individu. Bovendien zijn het deze politieke strekkingen die pleiten voor overheidssubsidies die onderwijs, zorg en participatie voor alle burgers mogelijk maken.

Ook binnen de kunst en literatuur kende dit type individualisme een vertaling. Zo werd de verheelijking van de humanistische collectiviteit in de twintigste eeuw omgezet in, vaak overheidsgesubsidieerde, modernistische bouwwerken van architecten als Le Corbusier en Niemeyer. De literatuur kent een collectief individualistische traditie binnen het (Franse) naturalisme van onder andere de late Victor Hugo en Emile Zola. De helden van deze romanciers, zoals Jean Val-

jean (*Les Misérables*) en Étienne Lantie (*Germinal*), verpersoonlijken de collectieve individualist. Het gaat over hardwerkende en gedisciplineerde individuen die trachten zichzelf uit de armoede en sociale repressie op te werken, niet enkel uit eigenbelang, maar in het belang van hun medemens.

3.3. Optimistisch individualisme

De derde vorm van individualisme noemen we, in navolging van Derks (2000, 36), het *optimistisch individualisme*. Dit individualisme combineert een essentialistisch zelfbeeld met een positief vrijheidsideaal. Van daaruit wordt een sterke klemtoon gelegd op het belang van het psychologische welzijn. Een welzijn dat pas gewaarborgd wordt als het individu zichzelf op een authentieke manier kan uiten. Filosofisch gezien gaat het om een vrij recent discours dat zijn basis kent in onder meer het existentialisme. Het uitgangspunt hierbij is steeds de eigen subjectiviteit. “Subjectivisme veut dire d’une part choix du sujet individuel par lui-même, et, d’autre part, impossibilité pour l’homme de dépasser la subjectivité humaine” (Sartre 1970, 25).

Dit subjectivisme kent weerklank in de humanistische psychologie van onder andere Rogers (1961). De basisidee van deze psychologische stroming stelt dat het voor de mentale gezondheid van de mens essentieel is dat hij zijn eigen drang naar zelfactualisatie en creativiteit kan volgen. Men gaat uit van een essentialistisch mensbeeld waarbij iedere mens een potentieel talent heeft dat in zijn leven tot uiting moet gebracht worden. Deze psychologische kijk op het individu verwierf vanaf de jaren '60 grote populariteit en had veel impact op onder andere de pedagogie en onderwijskunde. Zo legt de *learner-centered teaching* van Rogers niet zozeer de nadruk op het ontwikkelen van competenties, wat meer eigen is aan het constructief mensbeeld, maar wel op het ontplooiën van talenten die in ieder kind reeds aanwezig zijn.

Politiek uit dit positief individualisme zich vooral in nieuw linkse bewegingen. Typerend aan deze politieke stroming, zoals C. Wright Mills in zijn *Letter to the New Left* (1960) schrijft, is dat wordt uitgegaan van het einde van ideologie, weg van de ‘grote verhalen’. Ideologieën en politieke dogma’s dwingen mensen in een keurslijf waardoor het onmogelijk wordt zichzelf nog te actualiseren en ontplooiën. Dit resulteert in een politieke logica die elk transcendentiaal of supra-individueel streefdoel of ideaalbeeld ontkent. Daardoor blijft er geen enkele andere justificatie voor sociaal handelen over dan het zelf, het ‘ik’. Sociale rollen of conformisme worden afgekeurd om plaats te ruimen voor de authenticiteit en expressie. Woordvoerders van nieuw links, zoals Marcuse (1968), richten hun pijlen echter niet alleen op de traditionele politieke dogma’s maar op alles wat de persoonlijke authenticiteit in gevaar brengt, variërend van het kapitalisme tot massamedia.

Toch resulteert deze afkeuring van ideologieën en conformisme niet in het prediken van een isolement of terugtrekken van het individu uit de samenleving

maar krijgt dit authenticiteitstreven een optimistische invulling in een herinterpretatie van het humanisme. In *L'existentialisme est une humanisme* (1970) schrijft Sartre dat dit humanisme niet gericht is op het abstracte individu of mensheid maar op de persoon zelf, op het historische en actuele 'ik'. Dit maakt de medemens echter niet overbodig maar geeft een duidelijk positieve invulling aan vrijheid waarbij interdependentie centraal staat. "[E]n voulant la liberté, nous découvrons qu'elle dépend entièrement de la liberté des autres, et que la liberté des autres dépend de la nôtre" (1970, 70).

Omdat een dergelijk individualisme zich laat kenmerken door subjectiviteit en de ontkenning van de 'grotere verhalen' wordt zingeving van mens en maatschappij een belangrijk thema. Dit kent zijn weerklank binnen kunst en cultuur, denk hierbij aan de literatuur van Sartre (*La nausée*) en Beckett (*En attendant Godot*) of de drama's en komedies van Ingmar Bergman en Woody Allen. De beste literaire omschrijving van een optimistisch individualist is waarschijnlijk Dr. Rieux uit *La peste* van Camus. Deze held waagt iedere dag zijn leven in een strijd tegen de pest terwijl hij zichzelf terdege bewust is van de absurditeit van de onderneming. Toch heeft hij geen nood aan een hoger doel om zijn engagement ten opzichte van zijn medemens door te zetten maar bepaalt zelf de zinvolheid van zijn onderneming.

3.4. Egocentrisch individualisme

Het laatste type individualisme dat we op basis van het schema kunnen onderscheiden, noemen we *egocentrisch individualisme*. Deze vorm van individualisme wijst zelfcontrole af ten voordele van zelfexpressie en steunt tevens op een negatieve vrijheidsopvatting. Het is dit individualisme waar conservatieven als Edmund Burke en Joseph de Maistre (Lukes 1973) voor waarschuwden en waar Durkheim een alternatief op wou formuleren (1977 [1898]).

Filosofisch is dit individualisme nauwelijks uitgewerkt en kan het vooral begrepen worden als een antifilosofie. Een uitzondering vindt men in Max Stirner die pleit voor een ethisch egoïsme. Hij gaat ervan uit dat alle streefdoelen die de mens doorheen zijn geschiedenis naar voor heeft geschoven, zoals God, de natie of het "goede doel" in essentie altijd vormen van egoïsme zijn. Hij gaat verder:

"Away, then, with every concern that is not altogether my concern! You think at least the 'good cause' must be my concern? What's good, what's bad? Why, I myself am my concern, and I am neither good nor bad. Neither has meaning for me. The divine is God's concern; the human, man's. My concern is neither the divine nor the human, not the true, good, just, free, etc., but solely what is mine, and it is not a general one, but is – unique, as I am unique" (1907 [1844], 6).

Het gaat hier om een discours waarbij alle concessie ten opzichte van de medemens als nutteloos wordt afgedaan. Dit egocentrisch individualisme vertrekt

net zoals het optimistisch individualisme van de absolute subjectiviteit van het individu maar combineert dit met een negatieve conceptie van vrijheid. Er wordt geen gemeenschappelijk project vooropgesteld, wat resulteert in zelfzuchtigheid en *je m'en foutisme*. De egocentrische individualist gaat ervan uit dat de essentie van de mens in zijn wil tot zelfbehoud ligt. Het authenticiteitsideaal betekent in dit geval vooral het botvieren van de menselijke driften en instincten.

Politiek vertaalt dit zich nauwelijks in een coherente visie. Het egocentrisch individualisme gaat vooral uit van een erg competitieve en *dog eat dog*-visie op de samenleving. Dit kan zich uiten in een geloof in radicaal anarchisme maar evengoed in een populisme waarin bescherming van het eigenbelang en een ik-tegen-de-andere wordt gepredikt. Het gaat dus om vrij anomische en wantrouwige attitudes waarbij men weinig verwacht van de samenleving en haar instellingen.

Hoewel het egocentrisch individualisme zelden werd verdedigd binnen de ethiek en politieke filosofie kent het verheerlijken van driften en instincten wel een lange traditie binnen de kunst en literatuur. De *kunst van de transgressie* (cf. George Bataille) kunnen we begrijpen als een uiting van het egocentrisch individualisme. Een klassiek voorbeeld is de literatuur van libertijnen als De Sade en Casanova. Later vinden we de fascinatie voor de menselijke excessen ook terug in de beatliteratuur of het *Théâtre de la cruauté* van Artaud. Ook vandaag kent deze vorm van individualisme sterke weerklank in de populaire cultuur, denk aan de verheerlijking van excessen in films als *Clockwork Orange* en *Fight Club* of de muziekgenres zoals *Gangsta Rap*. De meest typerende egocentrische individualist is misschien wel Fernand Bardamu uit Celines *Voyage au bout de la nuit*. Dit personage heeft duidelijk lak aan iedere sociale conventie en gaat enkel uit van zijn eigenbelang.

De voorstelling van deze vier vormen van individualisme is ideaaltypisch. In realiteit is een zekere overlap tussen vormgevers en volgers van verschillende types zeker denkbaar. Wat de invulling van het schema vooral toont is dat een combinatie van een bepaald zelfbeeld met een opvatting over vrijheid telkens leidt tot een vorm van individualisme die van andere discoursen te onderscheiden valt. Dat impliceert dat de twee dimensies op theoretisch vlak inhoudelijk niet samen vallen waardoor het zinvol wordt te onderzoeken of (1) deze types individualisme zich binnen de hedendaagse publieke opinie ook voordoen en (2) hoe bepaalde opvattingen over mensen en maatschappij zich tot de verschillende types verhouden.

4. Analyses

Het schema wordt pas cultuursociologisch relevant als blijkt dat een dergelijke structuur van opvattingen ook kan terugvonden worden binnen een bredere

laag van de samenleving. We hebben hierbij geen hypothesetoetsend onderzoek naar causale verbanden voor ogen maar het gaat hier om een exploratief onderzoek dat tot doel heeft om een schema voor te stellen en een eerste poging wil ondernemen om dit schema empirisch te valideren op basis van reeds beschikbare indicatoren. Dit doen we op drie verschillende manieren. Ten eerste tonen we aan dat er twee schalen kunnen geconstrueerd worden die de zelf- een vrijheidsdimensie operationaliseren en die bovendien sterke interne samenhang kennen. Dit doen we op basis van een principale componenten analyse. Ten tweede willen we aantonen dat het hier wel degelijk over twee aparte dimensies gaat. Dit betekent dat als we tot twee componenten komen deze dan ook niet sterk met elkaar samenhangen of tot elkaar te reduceren zijn. Het komt er dan op neer dat we aantonen dat een opvatting over het zelf, ongeacht welke invulling eraan gegeven wordt, los staat van een opvatting over vrijheid. Ten slotte gaan we ook nog op zoek naar een zekere concurrente validiteit. We gaan met andere woorden na of onze twee dimensies en dan vooral de combinaties ervan in vier kwadranten, samenhangen met andere gelijkaardige opvattingen over het zelf en de samenleving. Dit zullen we doen aan de hand van een visuele voorstelling van deze samenhang en een multinominale logistische regressie.

De analyses gebeuren op basis van gegevens die verzameld zijn bij een bevolkingsonderzoek (18 tot 75 jaar) in Vlaanderen via een postenquête in het najaar van 2010 ($n = 1.967$) (Claeys, Sanctobin & Spruyt 2010). De steekproef werd louter toevallig getrokken op de databank van het rijksregister. Respondenten werden maximaal vier keer aangeschreven met de vraag om mee te doen (netto reponse rate 49,4%). Vergelijkingen met populatiedata toonden dat jongeren, mannen en lager opgeleiden iets ondervertegenwoordigd waren. Daarom werden gewichten berekend op basis van de combinatie van leeftijd, geslacht en onderwijsniveau (36 coëfficiënten; 5 groter dan 2; de hoogste werd afgetopt op 3).

4.1. Twee dimensies: zelfschaal en een vrijheidschaal

Aangezien we hier gebruik maken van data die voor andere doeleinden verzameld zijn, moeten we ons baseren op proxy-variabelen om de twee dimensies te operationaliseren. Bovendien werden de twee dimensies tot nu toe in erg abstracte termen beschreven waardoor ze hoe dan ook geconcretiseerd moeten worden op basis van meer vatbare concepten. Hier maken we gebruik van twee thema's die in de enquête werden bevraagd, namelijk emoties en persoonlijke autonomie. Over beide thema's kregen de respondenten een reeks stellingen voorgelegd die ze middels likertschalen konden goed- of afkeuren (tabel 1). De houding ten aanzien van het uiten van emoties vormen een interessante casus aangezien emoties altijd gegeven zijn, maar dat de opvattingen over hoe men ermee dient om te gaan kunnen verschillen naar gelang de opvattingen over het zelf verschillen. Aanhangers van een constructief zelfbeeld zullen emoties vooral begrijpen

als iets wat beheerst en onder controle gehouden moet worden. Voorstanders van een essentialistisch zelfbeeld zullen eerder stellen dat emoties eigen zijn aan het 'authentieke zelf' en daarom vooral tot uitdrukking gebracht moeten worden. Ook wat betreft vrijheid verwachten we duidelijke verschillen. Jammer genoeg heeft de enquête geen vragen opgenomen die de steun voor positieve vrijheid rechtstreeks meten. De mate waarin men interferentie afwijst werd echter wel bevraagd (tabel 1). Hier nemen we aan dat niemand tegen vrijheid is maar dat niet iedereen er een negatieve conceptie van heeft. Dus een aanvaarding van een zekere mate van interferentie betekent niet zozeer een afwijzing van vrijheid, maar wel dat vrijheid bij deze respondenten heel waarschijnlijk een meer positieve invulling krijgt.

Tabel 1. Principale componenten analyse met oblique rotatie.

	Frequentieverdeling in% *			Ladingen	
	-	+/-	+	Vrijheid	Zelf
Mensen moeten niet rekenen op wetten of op de overheid om hun leven te organiseren, maar moeten het zelf in handen nemen	32,1	28,0	39,6	0,540	0,035
Ik wil niet aan regels gebonden zijn	37,7	40,1	22,2	0,829	-0,025
Ik wil zelf kunnen uitmaken wat mag en wat niet mag	34,9	36,1	29	0,826	0,000
Ik doe in de eerste plaats mijn eigen zin. Wat anderen daarvan denken kan me niet veel schelen	41,3	32,9	20,8	0,713	-0,078
Het is belangrijk je emoties te tonen	7,5	28,5	64,0	0,050	0,755
Het tonen van emoties wijst op een persoonlijke zwakheid	78,5	13,0	8,5	0,300	-0,671
Mensen moeten leren hun emoties in toom te houden	46,6	33,7	19,7	0,068	-0,718
Jezelf kunnen zijn, betekent: je emoties niet verbergen	11,5	24,4	64,1	0,168	0,560
Eigenwaarde				2,300	1,800
Verklaarde variantie				29,030	22,750
Cronbachs alfa				0,714	0,615
Correlatie tussen de schalen					-0,023

* Items werden gemeten met een 5-puntschaal waarvan we hier de twee buitenste categorieën telkens samengenomen hebben.

Bron: SNEL 2010, n = 1.967 (18 tot 75 jaar).

Om na te gaan of er twee dimensies onderscheiden kunnen worden, nemen we deze stellingen op in een principale componenten analyse met oblique rotatie. Op basis van de resultaten zien we dat er zich twee duidelijke componenten aftekenen: een vrijheids- en een zelfdimensie (tabel 1). De ladingen van de eerste component schommelen tussen 0.54 en 0.83 en de eigenwaarde stijgt boven een waarde van 2 uit. Ook een Cronbachs alfa van boven 0.7 wijst op een goede interne consistentie. De zelfschaal kent gelijkaardige hoge ladingen die schommelen tussen 0.56 en 0.75, daarenboven laden twee items, m.b.t. emoties beheersen, in tegenovergestelde richting wat consistent is met de theorie. Ook deze schaal kent een behoorlijke samenhang met een eigenwaarde van 1.8 en een Cronbachs alpha van boven 0.6.

We krijgen dus twee schalen met een duidelijke interne samenhang. Een hoge score op de eerste schaal toont een geloof in negatieve vrijheid. Het gaat om respondenten die van mening zijn dat ze niet aan regels moeten gebonden worden, die hun eigen zin willen doen en liever ook geen bemoeienis van de overheid ondervinden. Een lage score impliceert dus niet dat men tegen vrijheid is maar wel dat men interferentie niet te allen tijde afwijst. Wat betreft de zelfschaal zien we dat een hoge score hierop duidt op een geloof in een essentialistisch zelfbeeld. Deze respondenten geloven dat het belangrijk is emoties te tonen en niet in toom te houden. Een lage score wijst op een geloof in beheersing en bijgevolg een constructief zelfbeeld.

Om te achterhalen in hoeverre het hier werkelijk om afzonderlijke schalen gaat, gaan we de samenhang tussen de twee componenten na. In dit geval verwachten we dat er na een oblique rotatie, die een correlatie tussen de verschillende componenten toelaat, geen correlatie bestaat tussen deze twee componenten. Dit blijkt ook het geval te zijn, de zelfschaal en vrijheidschaal hangen met een correlatie van -0.02 nauwelijks samen. Dus een bepaalde opvatting over het zelf is niet gerelateerd aan een bepaalde visie op vrijheid. Dat het hier wel degelijk gaat over verschillende vormen van individualisme en bijvoorbeeld niet over de tegenstelling tussen traditionalisme en individualisme, zien we wanneer we de twee schalen correleren met een zelfontwikkelingschaal. Deze schaal meet hoe belangrijk men het vindt om persoonlijke interesses te volgen of een eigen invulling aan het leven te geven (bijlage, tabel 4). Deze zelfontwikkeling wordt uiteraard binnen iedere vorm van individualisme gewaardeerd, terwijl dat bij een echt traditioneel mensbeeld niet het geval zou zijn. Bijgevolg verwachten we nauwelijks een verband tussen zelfontwikkeling en de vrijheid- of zelfschaal. Dit is ook precies wat we vinden: de beide schalen correleren respectievelijk 0,05 en 0,08 met de zelfontwikkelingschaal. Het gaat hier dus niet over meer en minder individualisme maar wel over andere vormen van individualisme.

4.2. Tien houdingen: een concurrentievaliditeit

Om het schema verder te valideren gaan we na hoe een combinatie van een zelfbeeld met een vrijheidsopvatting zich verhoudt met andere, in onderzoek vaak

gebruikte attitudes en opvattingen en of deze verhouding theoretisch consistent zijn. Hierbij gaan we niet uit van een causaal verband tussen de verschillende houdingen, maar begrijpen we ze als bundelingen van opvattingen die elkaar wederzijds beïnvloeden en versterken. De redenering is dat als iemand een bepaalde vorm van individualisme aanhangt dit ook consequenties heeft voor zijn of haar visie op andere domeinen zoals economie, politiek of de menselijke psyche maar evenzeer omgekeerd. Deze niet-causale interpretatie van het verband tussen opvattingen is best te vergelijken met de *cultural syndromes* aanpak van Triandis (1996), de beschrijving van *social-symbolic text* van Alexander en Mast (2006) of de werking van interpretaties op basis van *symbolic systems* bij Geertz (1973).

Om dit te doen maken we gebruik van tien in de databank beschikbare houdingen die frequent in sociologisch onderzoek opduiken (tabel 2) en verband houden met een duidelijk mens- en maatschappijbeeld. Deze worden geoperationaliseerd op basis van een principale componenten analyse van 44 likertitems. Een oblique rotatie geeft tien interpreteerbare schalen over individu, politiek en samenleving (zie tabel 5 voor details). In tabel 2 geven we een korte omschrijving van de tien houdingen en het verband dat we op theoretische gronden verwachten met de twee dimensies.

Tabel 2. Omschrijving van de 10 houdingen.

Houding	Omschrijving	Verwachting
Relatieve deprivatie	Deze items gaan over welke positie men zelf binnen de samenleving in neemt. Het gaat hier niet om objectieve deprivatie maar wel over de gepercipieerde kwetsbaarheid ten opzichte van anderen, m.a.w. de overtuiging dat men niet dezelfde voordelen geniet als de rest van de samenleving.	Aangezien het hier om een sterk wantrouwige, competitieve en weinig collectieve beschrijving van de samenleving gaat verwachten we een sterke affiniteit met een negatieve vrijheidsopvatting en vooral met het ego-centrische individualisme.
Gemeenschapsstreven	De items die hier gebruikt worden gaan allen over een visie op de samenleving in het geheel. Ze wijzen in de eerste plaats op een sterk collectieve opvatting waarbij ervan uit gegaan wordt dat het menselijk geluk afhankelijk is van sociale participatie.	Deze opvatting zou, theoretisch gezien, sterk moeten samenhangen met een positieve vrijheidsopvatting.

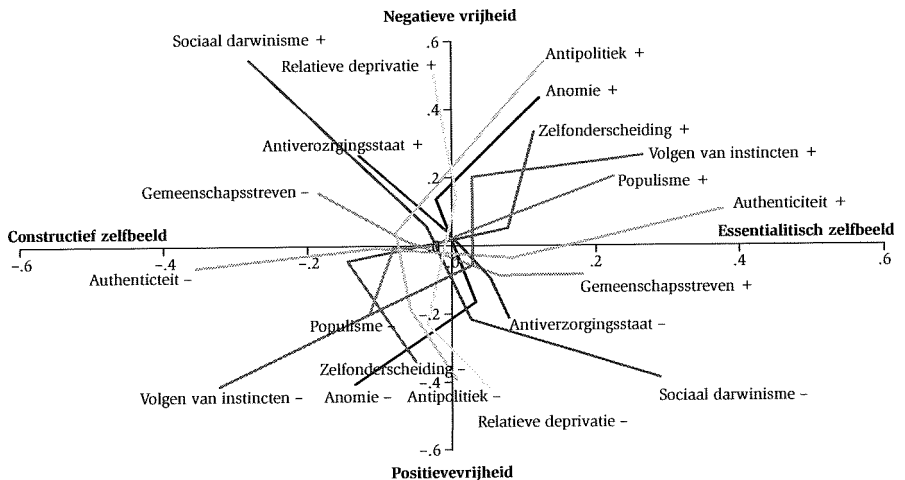
Houding	Omschrijving	Verwachting
Anomie	Anomie slaat op het gevoel dat men geen vat heeft op de samenleving en de wereld die steeds vreemder en eenzamer wordt. Het verwoordt een onbehagen omdat de maatschappij te snel vooruitgaat en het individu verweesd achterblijft.	Deze visie geeft een sterk wantrouwige invulling aan de huidige samenleving en zou dus, gezien ons schema, vooral verband moeten houden met een egocentrisch individualisme
Zelfonderscheiding	Het streefdoel is hier geen deel van de massa te zijn. Het is goed om boven andere mensen uit te stijgen. Zelfredzaamheid en originaliteit worden hierdoor sterk gewaardeerd.	Een dergelijke houding wijst op een sterk geloof in autonomie en competitieve organisatie van de samenleving. Bijgevolg kunnen we een verband verwachten met een negatieve vrijheidsopvatting.
Populisme	Populisme slaat hier op een wantrouwige houding en de overtuiging dat de politiek te ver van de eigen leefwereld staat. Politici worden voorgesteld als een wereldvreemde elite die niet in staat is de belangen van de bevolking te behartigen.	Een dergelijke populistisch vertoog zou volgens het schema vooral moeten voorkomen bij respondenten die een egocentrisch individualisme aanhangen.
Antipolitiek	Een antipolitieke houding gaat over een gelatenheid ten opzichte van het democratische bestel. De idee is dat men als individu geen vat heeft op de politiek van zijn land en dat een democratisch gekozen bestuur daarenboven hopeloos inefficiënt is.	Deze sceptische houding wijst op weinig geloof in een collectief gerichte maatschappij. We verwachten deze opvatting te vinden bij mensen met een negatieve vrijheidsconceptie en in het bijzonder bij egocentrisch individualisten. Een propolitieke houding verwachten we vooral bij de aanhangers van een collectief individualisme.
Volgen van instincten	Dit vertoog slaat op een voorkeur om je instincten te volgen. Mensen hebben er baat bij zich minder zelfrestrictief gedragen en hun impulsen ongecontroleerd te laten.	Dit geloof in instincten gaat duidelijk uit van een essentialistisch zelfbeeld en een afwijzing van sterke zelfbeheersing. Hoge scores voor deze visie kunnen we dus verwachten bij de egocentrische individualisten.

Houding	Omschrijving	Verwachting
Authenticiteitsstreven	Dit streven slaat op een geloof dat ieder mens uniek is. Daarbij is het zelf iets wat te "ontdekken" valt. Het is belangrijk om niet op te gaan in de massa door je eigen persoonlijkheid altijd eerlijk na te streven.	Hier wordt uitgegaan van een essentialistisch zelfbeeld dat stelt dat er in iedere mens een unieke kern ligt die kan ontdekt worden.
Sociaal darwinisme	Dit stelt dat het laten primeren van het eigenbelang altijd te rechtvaardigen is. Persoonlijk succes wordt dan ook sterk gewaardeerd. Daarenboven stelt dit discours dat inperken van het eigenbelang zinloos is, aan de wet van de sterkste valt nu eenmaal niet te ontkomen. In ander onderzoek wordt deze opvatting ook wel utilitair individualisme genoemd (cf. Derks, 2000).	Dit sociaal darwinisme kunnen we begrijpen als een radicale vorm van liberaal individualisme. Deze houding gaat aan de ene kant uit van een geloof in zelfbeheersing en doorzettingsvermogen en aan de andere kant een competitieve opvatting van hoe de samenleving werkt
Antiverzorgingsstaat	Deze houding vertrekt van de veronderstelling dat wanneer mensen sociale ondersteuning krijgen ze daar automatisch ook misbruik van zullen maken. De welvaartsstaat zorgt ervoor dat mensen niet meer hun verantwoordelijkheid opnemen en lui worden.	Een houding die we vooral bij het liberaal individualisme verwachten. Een positieve waardering van de verzorgingsstaat hangt samen met een positieve vrijheidsopvatting, waardoor we dit vooral verwachten bij het collectief en optimistisch individualisme.

Aangezien we hier vooral geïnteresseerd zijn in de discours die eigen zijn aan een combinatie van de twee dimensies, presenteren we hier niet enkel correlaties tussen twee de schalen en de tien houdingen (zie tabel 6 in bijlage voor een volledig overzicht) maar proberen we een visuele voorstelling te geven van de samenhang. Op deze manier krijgen we een eerste zicht op hoe sommige houdingen niet alleen corresponderen met één van de twee schalen maar net aansluiten bij een bepaald kwadrant. Om dit te doen werden de respondenten voor elke houding, op basis van de kwartielen, geordend en in vier gelijke groepen verdeeld. Voor iedere groep werd dan de gemiddelde score op de zelf- en vrijheidschaal berekend. Zo krijgen we een grafiek die visueel weergeeft hoe de tien attitudeschalen zich verhouden ten opzichte van de vier kwadranten (figuur 2).

Twee houdingen, het authenticiteitstreven en de relatieve deprivatie, gaan sterk samen met respectievelijk de zelf- en vrijheidschaal. Dat het authenticiteitstreven sterk gerelateerd is aan de zelfschaal ($r = 0,28$) correspondeert met de beschrijving van een essentialistisch zelfbeeld. Het geloof in een authentiek 'ik' is cruciaal aan een essentialistisch zelfbeeld, ongeacht de opvatting over vrijheid ($r = 0,05$). Dat relatieve deprivatie een sterk verband heeft met de vrijheidschaal ($r = 0,38$) is evenzeer volgens de verwachting. Wanneer men meent dat de samenleving weinig positief bijdraagt aan zijn of haar situatie dan is de kans ook groter dat men afwijzend staat ten opzichte van inperking van de persoonlijke vrijheid door diezelfde samenleving.

Andere houdingen correleren hoog met zowel de zelf- als de vrijheidschaal, wat impliceert dat ze meer specifiek zijn aan één bepaalde vorm van individualisme. We zien bijvoorbeeld dat liberaal individualisme zich laat kenmerken door een relatie met sociaal darwinisme, antiverzorgingsstaat en een afwijzen van het gemeenschapsstreven. Deze drie schalen hebben dan ook duidelijke correlaties met zowel de zelfschaal als de vrijheidschaal waardoor ze specifiek zijn aan de combinatie van de assen (zie tabel 6 uit de bijlage). Het kwadrant aan de diagonale overzijde verschilt het sterkst van liberaal individualisme, wat zich vooral uit in een sterk geloof in gemeenschapsstreven. Optimistisch individualisten gaan ervan uit dat iedereen zijn plaats heeft in de samenleving waardoor een sociaal darwinistische opvatting van sterkeren en zwakkeren wordt afgekeurd.

Figuur 2. Voorstelling van tien houdingen op basis van gemiddelde score op zelf- en vrijheidschaal.

Bron: SNEL 2010, $n = 1.967$ (18 tot 75 jaar).

Het egocentrisch individualisme laat zich, net zoals de theoretische beschrijving doet voorspellen, vooral kenmerken door anti-institutionele houdingen, zoals

antipolitiek en populisme. Daarenboven uit een *dog-eat-dog* visie op de samenleving zich in een waardering van zelfonderscheiding. Het non-conformisme en de hang naar excessen bij de egocentrisch individualisten toont zich in een waardering van het volgen van instincten. Ten slotte zien we dat een egocentrisch individualisme meer anomisch is dan andere vormen van individualisme. Deze structuur weerspiegelt zich ook hier in de correlatie die anomie, populisme en zelfonderscheiding hebben met de zelfschaal en vooral de vrijheidschaal (zie tabel 6 in de bijlage).

Het collectief individualisme combineert een sterk positieve waardering van de samenleving met een geloof in zelfcontrole. Dit laatste uit zich in een duidelijke afkeuring van het volgen van instincten. We zien bovendien dat zelfonderscheiding binnen het collectief individualisme absoluut niet wordt gewaardeerd, wat voortkomt uit een geloof in een ongedifferentieerd individu zoals door Simmel beschreven. Een collectief individualist gelooft daarenboven sterk in politieke vertegenwoordiging en wijst om diezelfde reden ook populisme af.

Hoewel voorgaande analyse een goede visuele voorstelling geeft van hoe de verschillende vormen van individualisme zich inhoudelijk onderscheiden, kent ze ook beperkingen. Niet alleen worden de schalen nu niet voor elkaar en andere achtergrondkenmerken gecontroleerd, maar laat de analyse ook geen paarsgewijze vergelijking tussen de kwadranten toe. Wanneer we onze opdeling, die ervan uitgaat dat een combinatie van een bepaald zelfbeeld met een bepaalde vrijheidsvisie zorgt voor een te onderscheiden discours, willen valideren dan moeten we ook kunnen aantonen dat deze kwadranten zich altijd op een of andere manier van elkaar kunnen onderscheiden. Er mogen met andere woorden geen twee kwadranten zijn die op bijna alle houdingen gelijkaardig scoren. Om dit te onderzoeken presenteren we de resultaten van een multinominale logistische regressieanalyse. In tabel 3 geven we de odds ratio's van de tien attitude-schalen, na controle voor elkaar en voor leeftijd, geslacht, beroeps categorie en opleidingsniveau. Hoewel voorbereidende analyses aantonen dat er ook tussen deze sociaaleconomische profielen significante variaties bestaan, valt een bespreking ervan buiten het bestek van dit artikel. De opdeling van de vier types werd gedaan op basis van de componenten uit tabel 1. Een hogere of lagere score dan het gemiddelde (hier het nulpunt) op de beide schalen bepaalt in welke categorie de respondent terecht komt. Ieder model geeft een andere paarsgewijze vergelijking van twee vormen van individualisme.

In model 1 vergelijken we de kans om deel uit te maken van het collectief individualisme ten opzichte van het liberaal individualisme. De odds ratio's tonen dat de collectieve individualist minder kans maakt om antipolitiek, antivertingsstaat en sociaal darwinistisch te zijn. Wel mogen we het liberaal individualisme niet als meer antisociaal begrijpen. Wat betreft het anomie en populisme verschillen liberaal en collectief individualisme nauwelijks van elkaar. Het grote verschil tussen de twee types van individualisme ligt dus in het al dan niet aanvaarden van maatschappelijke interferentie. De collectieve individualist heeft

niet alleen minder kans te geloven in zelfonderscheiding maar heeft ook minder te kampen met relatieve deprivatie.

Model 2 vergelijkt twee diagonaal tegenoverstaande vormen van individualisme, het liberaal en het optimistisch individualisme. We zien dat het hernieuwd humanisme van het optimistisch individualisme zich vooral uit in een hoger gemeenschapsstreven en een afwijzing van sociaal darwinisme en zelfonderscheidingsdrang. Toch zien we dat de optimistische individualist meer kans maakt op populisme dan zijn liberale tegenhanger. Dit populisme, zoals het hier werd gemeten, houdt een verzet tegen de gevestigde orde in en is een manier waarop het non-conformisme van de optimistisch individualist zich uit. De politiek mag niet enkel meer een zaak van de elite zijn, de politicus moet vooral echt en oprecht zijn. Daarbij zien we tevens dat het essentialistisch zelfbeeld zich toont in een veel sterker authenticiteitstreven.

Het derde model vergelijkt de twee vormen van individualisme met een negatieve vrijheidsopvatting. Hoewel ze op dit punt sterk vergelijkbaar zijn – beide zijn even sterk gekant tegen gemeenschapsstreven en verzorgingsstaat – kennen ze ook enkele duidelijke verschillen. Ten eerste laat het egocentrisch individualisme zich veel minder kenmerken door een sociaal darwinisme. Het egocentrische individualisme typeert zich door een defaitisme waardoor een geloof in succes en hard werken minder groot is. Deze houding verduidelijkt ook waarom de kans op anomie en populisme groter is bij een egocentrische individualist dan bij een liberale individualist. Het tweede grote verschil tussen beide ligt bij de visie op het zelf. We zien dat de kans op authenticiteitstreven en het waarderen van het volgen van instincten duidelijk groter is bij het egocentrisch individualisme.

Het vierde model contrasteert het collectief met het optimistisch individualisme. Beide vormen vinden een zekere maatschappelijke interferentie billijk. Ze onderscheiden zich dan ook nauwelijks van elkaar wat betreft hun steun aan de verzorgingsstaat, geloof in het democratisch politieke systeem en hun affiniteit met het gemeenschapsstreven. Ook zijn beide vormen van individualisme vergelijkbaar wat betreft de afwezigheid van zelfonderscheiding. Ze verschillen echter wel sterk naar het geloof in authenticiteit en het volgen van instincten. Deze worden opvallend sterker gewaardeerd binnen het optimistisch individualisme.

Wanneer we het collectief individualisme vergelijken met de egocentrische vorm (model 5) dan zien we opnieuw dat het hier over twee uitersten gaat. De eerste is duidelijk minder populistisch en antipolitiek. De egocentrische individualist heeft daarenboven dubbel zoveel kans om een aanhanger te zijn van het authenticiteitstreven en het instinctieve. Opvallend is wel dat beide types een sociaal darwinisme afwijzen. Beide hebben hiervoor hoogst waarschijnlijk andere beweegredenen. Voor de collectieve individualist zou het vooropstellen van het eigenbelang, typisch aan het sociaal darwinisme, leiden tot te veel ongelijkheid, terwijl de egocentrische individualist dit afwijst omdat het sociaal darwinisme evenzeer een geloof in hard werken en succes impliceert.

Tabel 3. Multinominale logitische regressie analyse: odds ratio's van tien houdingen na controle voor geslacht, beroepscategorie, leeftijd en onderwijsniveau.

Model Referentie vs.	1		2		3		4		5		6	
	Liberaal	Collectief	Liberaal	Optimistisch	Liberaal	Egocentrisch	Collectief	Optimistisch	Collectief	Egocentrisch	Collectief	Optimistisch
Schalen												
<i>Anomie</i>	1,029		0,961		1,235*		0,933		1,200		1,285**	
<i>Gemeenschapsstreven</i>	1,113		1,309**		1,066		1,175*		0,958		0,813**	
<i>Zelfonderscheiding</i>	0,736***		0,804*		1,031		1,092		1,401**		1,283**	
<i>Antiverzorgingsstaat</i>	0,833*		0,884		0,945		1,061		1,135		1,069	
<i>Sociaal darwinisme</i>	0,568***		0,386***		0,587***		0,679***		1,032		1,520***	
<i>Authenticiteitsstreven</i>	1,019		1,293**		1,742***		1,268**		1,709***		1,347**	
<i>Instructieve</i>	0,682***		1,012		1,349***		1,484***		1,978***		1,333***	
<i>Populisme</i>	1,064		1,348***		1,281**		1,262**		1,200*		0,95	
<i>Antipolitiek</i>	0,719***		0,779**		1,056		1,084		1,470***		1,355***	
<i>Relatieve deprivatie</i>	0,666***		0,615***		0,849		0,923		1,275*		1,380***	
R ² Nagelkerke	0,371											
N (18 tot 75 jaar)	1,585											

* = p ≤ 0,05; ** = p ≤ 0,01; *** = p ≤ 0,001

Bron: SNEL 2010

Ten slotte kunnen we nog het optimistisch met egocentrisch individualisme vergelijken. Beide kenmerken zich door een essentialistisch zelfbeeld. Toch zien we dat het authenticiteitstreven en het geloof in het volgen van instincten nog sterker tot uitdrukking komt binnen het egocentrisch individualisme. Het lak hebben aan sociale cohesie uit zich vermoedelijk in een radicalisering van een dergelijk zelfbeeld. De antisociale ingesteldheid van het egocentrisch individualisme staat daarenboven haaks op het hernieuwd humanisme van de optimistische variant. De egocentrische individualist maakt dan ook significant meer kans om anonimisch en antipolitiek te zijn. De optimistische individualist heeft daarentegen meer kans om te geloven in een gemeenschapsstreven. Ten slotte uit de negatieve vrijheidsconceptie van het egocentrisch individualisme zich in meer sociaal Darwinisme, zelfonderscheiding en relatieve deprivatie.

5. Conclusie

De combinatie van een vermeend groeiend individualisme en een voortdurende conceptualisering en herinterpretatie ervan, heeft geleid tot een wildgroei aan concepten in de sociologische theorievorming en het empirisch onderzoek. Dat maakt het risico op begripsverwarring reëel en bedreigt de helderheid van het debat. Tegen die achtergrond beargumenteert dit artikel dat binnen het individualismeconcept twee basisdimensies aangaande het zelf, vrijheid en gelijkheid kunnen onderscheiden worden die via onderlinge combinatie tot vier ideaaltypes van individualisme leiden. De eerste dimensie heeft betrekking op het zelf. Zij onderscheidt een constructief zelfbeeld van een voorstelling waarin het zelf als een te ontdekken gegeven verschijnt. De tweede dimensie verwijst naar de invulling van vrijheid en gelijkheid en onderscheidt een positieve van een negatieve vrijheidsopvatting. Het onderscheiden van deze twee dimensies riep enerzijds de vraag op of deze vormen van individualisme theoretisch ingevuld kunnen worden op basis van enkele gekende filosofische, politieke en culturele stromingen en anderzijds de vraag of een dergelijk schema ook empirisch gevalideerd kan worden. De laatste vraag is van belang willen we dit schema voorstellen als een middel voor verdere cultuursociologische analyse.

De eerste vraag werd beantwoord door aan te tonen dat zowel in het filosofisch gedachtegoed, politieke ideologieën als op het cultureel domein discourses kunnen onderscheiden worden die elk van de vier theoretisch mogelijke combinaties voorstellen. Vervolgens werd, om de empirische validiteit van het schema aan te tonen, de verspreiding van opvattingen gerelateerd aan de twee dimensies onderzocht en in een tweede stap in verband gebracht met vaak bestudeerde attitudes uit de literatuur. Een voorkeur voor een bepaald zelf- en vrijheidsconcept hangt op inhoudelijk consistente wijze samen met andere houdingen en opvattingen.

Het schema dat hier voorgesteld werd moet dus vooral als een instrument gezien worden. Aan de ene kant kan het als kader dienen om de variaties in individualisme tussen verschillende bevolkingsgroepen te vatten en interpreteren door onder meer te peilen naar hun zelfbeeld en vrijheidsideaal. De assumptie zou dan zijn dat een bepaalde vorm van individualisme afhankelijk is van bepaalde sociale of economische situatie. De resultaten uit dit onderzoek maken het aan de andere kant ook mogelijk de claims van auteurs die menen een toename van een bepaald individualisme waar te nemen aan te scherpen door te verduidelijken welk type individualisme aan belang wint. Het reflexief individualisme dat Giddens typisch acht voor hedendaagse samenlevingen wijst mogelijk op een toename van het optimistisch individualisme; Lasch's narcistisch individualisme verwijst naar de opkomst van een egocentrisch individualisme en het toenemend neoliberaal individualisme wijst wellicht op een radicalisering van het liberaal individualisme. Dit zou dus betekenen dat binnen sommige sociale contexten, culturele domeinen of historische periodes bepaalde vormen van individualisme meer beklemtoond worden dan andere. Het aangereikte schema heeft op dat punt twee belangrijke voordelen. Het laat, ten eerste, toe een duidelijk onderscheid te maken tussen de contextgebonden specificiteit van een bepaald discours en de meer fundamentele theoretische grondslagen waarop het steunt. Dat onderscheid is weliswaar minder relevant voor de dragers ervan (Alexander, 2003), maar laat sociaal-wetenschappelijk wel beter toe het soortelijk gewicht van een verschuiving in te schatten. Veel van de hedendaagse maatschappijdiagnoses gaan immers uit van belangrijke verschuivingen in de dominante opvattingen en voorstellingen. Dergelijke verschuivingen zijn echter minder goed gedocumenteerd dan de stelligheid waarmee zij doorgaans geponeerd worden laat uitschijnen. De tendensen gaan immers verder terug dan de meest gebruikte methode, het surveyonderzoek, toelaat te onderzoeken. Kwalitatief hoogstaande surveys zijn er in Vlaanderen niet eerder dan de vroege jaren 80. Er zijn uiteraard landenvergelijkend surveyprojecten (bijvoorbeeld Inglehart 1997) maar die methode levert echter hoogstens een benadering op (Philips 2006).

Een meer vruchtbare en nog weinig ontgonnen onderzoekspiste is de studie van zogenaamd 'gesedimenteerde cultuur'. Dat is de in teksten, symbolen en voorstellingen neergeslagen sporen die mensen achterlaten. Zij zijn doorgaans makkelijker te traceren waardoor veel verder teruggegaan kan worden in de tijd (voorbeelden hiervan zijn Achterberg *et al.* 2011; Benton 1992; Buchmann & Eisner 1997; De Keere 2013). Hierbij moeten we op zoek gaan naar teksten en voorstellingen die ons toelaten te analyseren hoe het zelf en zijn relatie tot de samenleving wordt voorgesteld, het mensbeeld dat erachter schuil gaat en de historische weg die er naartoe is afgelegd (*cf.* adviesliteratuur, personeeladvertenties, opvoedings- en onderwijshandboeken, enzovoort). Het hier gepresenteerde schema heeft op dat punt de merite een fundamentele vergelijkingsbasis te voorzien.

NOTEN

- 1 In *Individualism and Economic order* maakt Hayek zelf een onderscheid tussen het goede (*true*) Angelsaksische individualisme van Mandeville en Locke en het slechte (*false*) continentale individualisme van Diderot en Rousseau (1958).
- 2 Zowel Mauss (1985 [1938]), Dumont (1977) als Taylor (1989) tonen echter dat dit uitgangspunt geen constante is binnen de westerse geschiedenis of andere culturen.
- 3 “Luiheid en lafheid zijn er de oorzaken van, dat een zo groot deel van de mensen, nadat de natuur hen reeds lang de leiding door anderen heeft vrijgesproken (naturaliter maiorenes); toch graag het leven lang onmondig blijft; en dat het voor anderen zo gemakkelijk wordt zich tot hun bevoogdgers op te werpen” (2000 [1784], 56).
- 4 Toch past Von Humbolt niet volledig bij collectief individualisme. Hoewel hij een invloedrijk minster van onderwijs was, stond hij ook bekend voor het propageren van een minimum aan staatsinterventie (Sorkin, 1983).

BIBLIOGRAFIE

- Achterberg, P., Heilbron, J., Houtmann D. & Aupers, S. (2011), A Cultural Globalization of Popular Music? American, Dutch, French, and German Popular Music Charts (1965 to 2006), *American Behavioral Scientist*, 55(5), 589-608.
- Alexander, J. (2003), *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, J. & Mast, J. (2006). Introduction: Symbolic Action in Theory and Practice: The Cultural Pragmatics of Symbolic Action, pp. 1-28 in J. Alexander & B. Biesen (eds.), *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aupers, S., Houtman, D. & Roeland, J. (2010), Authenticiteit. *Sociologie*, 6(2), 1-11.
- Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bell, D. (1976), *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bellah, R., Madsen, R., Sullivan, W., Swindler, A. & Tipton, S. (1985), *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Benton, J. (1993), Self and Society in Popular Social Criticism 1920-1980. *Symbolic Interaction*, 16(2), 145-170.
- Berlin, I. (1969). Two Concepts of Liberty, pp. 118-172 in I. Berlin (ed.), *Four Essays On Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Buchmann, M. & Eisner, M. (1997), The Transition from the Utilitarian to the Expressive Self: 1990-1992, *Poetics*, 25(2), 157-175.
- Claeys, J., Sanctobin, S. & Spruyt, B. (2011). *Technisch verslag SNEL 2010 onderzoek*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel
- Derks, A. (2000), *Individualisme zonder verhaal*. Brussel: VUB Press.

- De Keere, K. (2013), Van zelfcontrole naar zelfexpressie. Een analyse van de transformatie van de geest van het kapitalisme. *Sociologie*, 9(1), 50-73.
- Dumont, L. (1977), *Homo aequalis: Genèse épanouissement de l'idéologie économique*. Paris: Gallimard.
- Durkheim, E. (1973 [1898]), Individualism and the Intellectuals, pp. 43-57 in R. Bellah (ed.), *On Morality and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Elchardus, M. & Lauwers, S. (2000), De zelf-religie. Een exploratie van betekenis en dimensies. *Sociologische Gids*, 47(5), 330-349.
- Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (2000), *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw: empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: Van Gorcum.
- Fichte, J.G. (1922 [1808]), *Addresses to the German Nation*. Chicago: The Open Court Publishing Company.
- Friedman, M. & Friedman, R. (1962), *Capitalism and Freedom*. Chicago: Chicago University Press.
- Geertz, C. (1973), *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Goethe, J.W. (1998 [1829]), *Maxims and Reflections*. London: Penguin Books.
- Guignon, C. (2004), *On Being Authentic*. London: Routledge.
- Hayek, F. (1958), *Individualism and Economic Order*. London: The University of Chicago Press.
- Honneth, A. (2004), Organized Self-Realization: Some Paradoxes of Individualization. *European Journal of Social Theory*, 7(4), 463-478.
- Houtman, D., Aupers, S. & de Koster, W. (2011), *Paradoxes of Individualization: Social Control and Social Conflict in Contemporary Modernity*. Aldershot: Ashgate.
- Infantino, L. (1998), *Individualism in Modern Thought: From Adam Smith to Hayek*. London: Routledge.
- Inglehart, R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jordan, W. (1992), *Ancient Concepts of Philosophy*. London: Routledge.
- Kant, I. (2000 [1784]), Wat is verlichting?, pp. 11-54 in B. Delfaauw (ed.), *Kleine werken: Geschriften uit de periode 1784 tot 1795*. Kampen: Agora.
- Lasch, C. (1979), *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: Norton.
- Lukes, S. (1973), *Individualism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Marcuse, H. (1968), *One Dimensional Man*. London: Routledge and Kegan.
- Mauss, M. (1985 [1938]), A Category of the Human Mind: The Notion of Person, the Notion of Self, pp. 1-26 in M. Carrithers, S. Collins & S. Lukes (eds.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, C.W. (1960), Letter to the New Left. *New Left Review*, 5, 18-23.
- Nietzsche, F. (2000 [1872]), *De geboorte van de tragedie*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Philips, J.A. (2006), Explaining Discrepant Findings in Cross-sectional and Longitudinal Analyses: An Application to U.S. Homicide Rates. *Social Science Research*, 35(4), 948-974.

- Riesman, D., Glazer, N. & Denney, R. (1954), *The Lonely Crowd*. Garden City (NY): Doubleday.
- Rogers, C. (1961), *On Becoming a Person: A Therapist View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rose, N. (1996). *Inventing our Selves. Psychology, Power and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, G. (1950 [1917]). The Individual and Society in Eighteenth- and Nineteenth-Century Views of Life (An Example of Philosophical Sociology, pp. 58 -86 in K.H. Wolff (ed.), *The Sociology of Georg Simmel*. Clencoe, Illinois: The Free Press.
- Sorkin, D. (1983), Wilhelm Von Humboldt: The Theory and Practice of Self-formation (Bildung), 1791-1810. *Journal of History of Ideas*, 44(1), 55-73.
- Spencer, H. (1851), *Social Statics*. London: John Chapman.
- Spencer, H. (1884), *The Man versus The State*. London: John Chapman.
- Stirner, M. (1907 [1844]), *The Ego and his Own*. New York: Benj. R. Tucker Publisher.
- Taylor, C. (1989), *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1991), *The Ethics of Authenticity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Turner, R.H. (1976), The Real Self: From Institution to Impulse. *American Journal of Sociology*, 81(5), 989-1016.
- Triandis, G.C. (1996), The Psychological Measurement of Cultural Syndromes. *American Psychologist*, 51(4), 407.
- Wacquant, L. (2010), Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197-220.

Appendix

Tabel 4. Principale componentanalyse zelfontwikkelingschaal.

	Ladingen
Ik vind het belangrijk dat ik mijn interesses kan volgen	0,696
Ik wil voldoende tijd en energie overhouden om mijn persoonlijke interesses te beoefenen	0,693
Ik voel een sterke drang naar nieuwe ervaringen	0,689
Het is belangrijk voor mij een creatieve job uit te oefenen waarin ik mezelf kan ontplooiën	0,694
Ik wil een eigen invulling geven aan het leven	0,727
Voor mij persoonlijk is het van groot belang dat ik reizen kan maken die mezelf verrijken	0,520
Eigenwaarde	2.72
Verklaarde variantie	45,325

Tabel 5. Principale componentanalyse tien houdingen (deel I).

	Ladingen na oblique rotatie									
	Anomie	Gemeenschapstreven	Onderscheidingsdrang	Populisme	Anti- verzorgingsstaat	Antipolitiek	Sociaal darwinisme	Authenticiteitstreven	Relatieve deprivatie	Instinctief
Ieder mens heeft unieke kenmerken, het zijn deze kenmerken die een mens boeiend houden	-0,233	0,197	0,110	-0,036	-0,140	-0,110	-0,207	0,669	-0,174	0,018
Een goede vriend is iemand waarbij je niet moet doen alsof, maar waarbij je altijd eerlijk en oprecht kunt zijn	-0,041	0,176	-0,001	0,097	-0,015	-0,091	-0,205	0,698	-0,092	0,078
Jezelf zijn betekent: ontdekken wie je werkelijk bent	0,048	0,102	0,279	0,127	-0,041	0,045	0,006	0,699	0,053	0,201
Men moet in alles persoonlijkheid nastreven, geen kuddebeest zijn	0,055	0,100	0,307	0,094	0,055	0,058	0,053	0,687	0,001	0,137
Mensen zouden zich meer moeten laten leiden door hun intuïtie	0,171	0,147	0,282	0,133	0,049	0,088	0,046	0,196	0,126	0,760
Als ik mezelf wil zijn, moet ik mijn instincten gehoorzamen	0,248	0,089	0,345	0,145	0,097	0,201	0,155	0,184	0,209	0,801
Als mensen hun impulsen volgen, is dat beter voor iedereen	0,327	0,079	0,415	0,011	0,110	0,236	0,266	0,084	0,241	0,736
Originële mensen stijgen onvermijdelijk boven de massa uit	0,023	0,139	0,673	0,100	0,026	-0,001	0,128	0,246	0,014	0,195
Men moet zoveel mogelijk vermijden te zijn zoals de meeste mensen	0,267	-0,028	0,710	0,165	0,064	0,217	0,254	0,170	0,213	0,291

	Ladings na oblique rotatie									
	Anomie	Gemeenschapsstreven	Onderscheidingsdrang	Populisme	Anti- verzorgingsstaat	Antipolitiek	Sociaal darwinisme	Authenticiteitstreven	Relatieve deprivatie	Instinctief
Mensen die zichzelf zijn, vallen op door hun originaliteit	0,181	0,110	0,794	0,104	0,090	0,148	0,150	0,190	0,147	0,276
Jezelf kunnen zijn betekent: zich van anderen onderscheiden	0,196	0,063	0,769	0,092	0,127	0,159	0,201	0,126	0,184	0,297
De mensheid, onze naasten, solidariteit, ... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen	0,268	-0,208	0,127	0,104	0,295	0,316	0,703	-0,071	0,355	0,188
Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes	0,235	-0,141	0,182	0,163	0,194	0,187	0,739	-0,065	0,346	0,028
Het nastreven van je persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen	0,177	-0,176	0,154	-0,043	0,199	0,222	0,727	-0,178	0,254	0,163
Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakkelingen	0,397	0,030	0,264	0,128	0,191	0,285	0,662	-0,077	0,299	0,184
Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet te veel met anderen om	0,287	-0,155	0,158	0,003	0,201	0,323	0,704	-0,144	0,416	0,133
Als de mensen minder zouden praten en harder zouden werken, zou alles beter gaan	0,220	0,060	0,198	0,173	0,352	0,154	0,481	-0,014	0,155	0,005

Tabel 5 (deel II).

	Ladingen na oblique rotatie									
	Anomie	Gemeenschapsstreven	Onderscheidingsdrang	Populisme	Anti- verzorgingsstaat	Antipolitiek	Sociaal darwinisme	Authenticiteitstreven	Relatieve deprivatie	Instinctief
De politici moeten beter luisteren naar de problemen van de mensen	0,229	0,086	0,163	0,811	-0,005	0,175	0,105	0,169	0,230	0,076
Ministers zouden beter wat minder in hun bureau zitten en zich wat meer onder het gewone volk begeven	0,297	0,085	0,207	0,785	0,072	0,295	0,153	0,083	0,315	0,206
Mensen die lang gestudeerd hebben bezitten veel diploma's, maar ze weten niet eens hoe de wereld echt in elkaar zit	0,395	0,028	0,249	0,620	0,163	0,330	0,220	-0,030	0,374	0,167
De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen	-0,080	0,238	0,045	-0,497	-0,056	-0,268	0,024	-0,017	-0,138	0,137
Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet	0,384	-0,103	0,212	0,124	0,150	0,652	0,191	-0,102	0,414	0,097
Men moet de politiek gewoon afschaffen, en het land laten besturen door wijze mensen	0,355	-0,032	0,212	0,296	0,206	0,813	0,219	-0,020	0,337	0,184
Ik zou er geen bezwaar tegen hebben als ons land tijdelijk een dictatuur zou kennen om alle problemen op te lossen	0,284	-0,052	0,067	0,045	0,197	0,700	0,377	-0,032	0,243	0,117
Het parlement is een machteloze praatarak. Je kunt het beter afschaffen	0,377	-0,037	0,113	0,358	0,215	0,755	0,290	-0,012	0,350	0,209

Ladingen na oblique rotatie										
	Instinctief									
	Relatieve deprivatie									
	Authenticiteitstreven									
	Sociaal darwinisme									
	Antipolitiek									
	Anti- verzorgingsstaat									
	Populisme									
	Onderscheidingsdrang									
	Gemeenschapstreven									
	Anomie									
Laat het land besturen door experts en specialisten, niet door politici	0,273	-0,038	0,134	0,323	0,226	0,813	0,158	0,060	0,224	0,089
Het zijn altijd de anderen die kunnen genieten van allerlei voordelen	0,441	-0,049	0,126	0,235	0,264	0,335	0,301	0,000	0,821	0,131
Ik heb in mijn leven nooit gekregen waar ik recht op heb	0,418	-0,085	0,198	0,203	0,195	0,241	0,312	-0,123	0,802	0,153
Hoe je het ook draait of keert, wij zijn het soort mensen dat altijd uit de boot valt	0,449	-0,060	0,138	0,213	0,149	0,309	0,326	-0,085	0,887	0,134
Voor mensen zoals ik doet de overheid te weinig, het zijn steeds de anderen die worden voorgetrokken	0,401	-0,071	0,118	0,241	0,210	0,307	0,316	-0,020	0,856	0,130

Tabel 5 (deel III)

	Ladingen na oblique rotatie									
	Anomie	Gemeenschapsstreven	Onderscheidingsdrang	Populisme	Anti- verzorgingsstaat	Antipolitiek	Sociaal darwinisme	Authenticiteitstreven	Relatieve deprivatie	Instinctief
Goed samenleven en samenwerken met andere mensen is het hoogste levensideaal	0,068	0,725	0,065	0,036	-0,099	-0,083	-0,068	0,148	-0,093	0,162
Van nature heeft de mens belangstelling voor zijn medemens	-0,089	0,594	-0,034	-0,108	-0,080	0,096	-0,073	0,067	-0,152	0,187
Men voelt zich pas echt gelukkig als men regelmatig iets voor anderen kan doen zonder van hen iets terug te verwachten	0,078	0,806	0,121	0,063	-0,053	-0,053	-0,098	0,168	-0,007	0,080
Je wordt pas echt mens indien je je bekommert en inzet voor je medemens	0,051	0,824	0,143	-0,027	-0,101	-0,052	-0,126	0,168	-0,027	0,003
Voor het uitbouwen van een betere toekomst zouden de mensen zich meer voor elkaar moeten inzetten	0,139	0,737	0,091	0,149	-0,093	0,004	-0,140	0,208	-0,028	-0,022
De dingen zijn tegenwoordig zo ingewikkeld geworden dat ik niet meer weet wat ik moet doen	0,853	0,058	0,169	0,187	0,108	0,272	0,201	-0,079	0,370	0,172
De dag van vandaag kan ik niet meer begrijpen wat er allemaal gaande is	0,873	0,044	0,142	0,226	0,139	0,330	0,217	-0,056	0,408	0,194

Individualisme ontleed. Een theoretische en empirische analyse van individualisme-discoursen

		Ladingen na oblique rotatie									
		Anomie	Gemeenschapstreven	Onderscheidingsdrang	Populisme	Anti- verzorgingsstaat	Antipolitiek	Sociaal darwinisme	Authenticiteitstreven	Relatieve deprivatie	Instinctief
De dag van vandaag verandert alles zo snel dat ik niet goed meer weet hoe ik mij moet gedragen		0,839	0,053	0,203	0,143	0,179	0,281	0,254	-0,115	0,407	0,188
Je weet tegenwoordig echt niet meer wie te vertrouwen is		0,689	0,007	0,159	0,287	0,137	0,355	0,367	0,055	0,473	0,130
Je moet tegenwoordig van dag tot dag leven en zien wat er morgen komt		0,660	0,034	0,115	0,178	0,085	0,358	0,243	0,077	0,429	0,183
Onze verzorgingsstaat zorgt ervoor dat mensen lui worden		0,143	-0,092	0,145	0,153	0,809	0,216	0,174	0,018	0,256	0,004
Onze verzorgingsstaat zorgt ervoor dat mensen niet meer voor zichzelf zorgen		0,196	-0,042	0,169	0,131	0,796	0,147	0,243	0,013	0,249	0,040
Niemand verdient een sociale uitering, iedereen moet voor zichzelf zorgen		0,135	-0,134	-0,003	-0,120	0,577	0,227	0,295	-0,162	0,122	0,206
De sociale zekerheid remt de economische ontwikkeling		0,093	-0,132	-0,030	0,065	0,760	0,222	0,234	-0,066	0,133	0,087
Eigenwaarde (na rotatie)		50,60	30,25	30,51	20,95	20,29	40,77	40,56	20,42	50,59	20,95
Totale verklaarde variantie is 59,8%											

Tabel 6. Correlaties van d 10 houdingen met de zelf- en vrijheidschaal.

Houdingen	Vrijheidschaal	Zelfschaal
<i>Anomie</i>	0.34	0.07
<i>Gemeenschapsstreven</i>	-0.09	0.18
<i>Zelfonderscheiding</i>	0.26	0.08
<i>Antiverzorgingsstaat</i>	0.19	-0.09
<i>Sociaal darwinisme</i>	0.38	-0.23
<i>Authenticiteitstreven</i>	0.05	0.28
<i>Instinctieve</i>	0.28	0.23
<i>Populisme</i>	0.14	0.13
<i>Antipolitiek</i>	0.38	0.03
<i>Relatieve deprivatie</i>	0.38	0.03